

The background features a grid of purple and green rectangular shapes. A large, dark blue circle is centered on the page, partially overlapping the text and the grid. The text is in a bold, sans-serif font.

**AB URBE CONDITA:
УРБАНІСТИЧНИЙ ПРОСТІР
ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В
ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХVІІІ -
ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.**

Матеріали Міжнародної науково-
практичної конференції, присвяченої
250-й річниці м.Запоріжжя

Збірник складається з матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя (до 1921 р. – м. Олександрівськ). Пропоновані статті і тези, великою мірою, підбивають підсумки запорізьких історико-урбаністичних студій за останні 25 років. У широкій порівняльній ретроспективі (Бердянськ, Едмонтон, Катеринослав, Кременчук, Львів, Марганець, Одеса, Харків) розкривається актуальний стан розв'язання комплексної наукової проблеми заснування і становлення м. Запоріжжя.

ЗАПОРІЗЬКИЙ
ОБЛАСНИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ
МУЗЕЙ

UNIVERSITY OF ALBERTA
CANADIAN INSTITUTE
OF UKRAINIAN STUDIES
Contemporary Ukraine Studies Program

Research Institute of
Urban History

CityFace

Запорізька міська рада

Запорізьке наукове товариство ім. Якова Новицького

Запорізький обласний краєзнавчий музей

Програма дослідження сучасної України Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті

Науково-дослідний інститут історичної урбаністики

Науковий проект «Cityface: практики саморепрезентації багатонаціонального міста в індустріальну і постіндустріальну добу»

Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя

АВ URBE CON- DITA:

УРБАНІСТИЧНИЙ
ПРОСТІР
ПІВДЕННОЇ
УКРАЇНИ
В ОСТАННІЙ
ТРЕТИНІ ХVІІІ -
ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХХ СТ.

м. Запоріжжя,
2020

УДК (06)94(477.64)“177/195”

А 12

Видання здійснено в рамках Програми охорони пам'яток історії та культури у м. Запоріжжя на 2018–2022 роки

Редакційна колегія:

Мільчев В.І., д.і.н., професор;

Білівненко С.М., к.і.н., голова правління Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького;

Бойко П.А., к.і.н., науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського;

Кравчук П.П., головний спеціаліст з історико-культурного надбання департаменту культури і туризму Запорізької міської ради.

А 12 *Ab urbe condita* : Урбаністичний простір Південної України в останній третині XVIII – першій половині XX ст. : збірка матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя. Запоріжжя : АА Тандем, 2020. 288 с. іл.

ISBN 978-966-488-223-8

Збірник складається з матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 250-й річниці м. Запоріжжя (до 1921 р. – м. Олександрівськ). Пропоновані статті і тези, великою мірою, підбивають підсумки запорізьких історико-урбаністичних студій за останні 25 років. У широкій порівняльній ретроспективі (Бердянськ, Едмонтон, Катеринослав, Кременчук, Львів, Марганець, Одеса, Харків) розкривається актуальний стан розв'язання комплексної наукової проблеми заснування і становлення м. Запоріжжя.

УДК (06)94(477.64)“177/195”

ISBN 978-966-488-223-8

© Автори, 2020

© ПП «АА Тандем», 2020

ЗМІСТ

Буряк В. Місто невпинного розвитку	6
Білівненко С. Тит Лівій та міста Степової України	8
Кравчук П. Яка історія потрібна місту? Про можливість єдності в національному історіописанні	16
1. МІСТО: ІСТОРІЯ ТА АРХІТЕКТУРА	
Мільчев В. Запорозький чинник в історії Олександрівської фортеці (1770/80-ті рр.)	22
Чайка О. Уездный город Александровск: история становления (1780–1865 гг.)	43
Харлан О. Запорозька спадщина в урбаністичному просторі Олександрівська: до питання вивчення архітектурно-містобудівних особливостей і локалізації місцезнаходження унікальних додекагонових православних храмів в м. Запоріжжя	56
Грибовський В. Поняття «історія міста» й «історія території міста» та їх застосування на прикладі дослідження минулого м. Марганець Дніпропетровської області	62
Федак А. Дуальність образу міста: міська спільнота та міський простір	68
Кузьмич В., Петровська Ю. Видові точки в еволюційному процесі формування історичних поселень	74
Соколовська Г., Стьопін А. Особливості архітектури Одеси як європейського міста	79
Рачков Є. Технології баз даних у дослідженнях міської історії	93

2. ПАМ'ЯТЬ І ТРАДИЦІЯ У МІСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Журба О., Литвинова Т. Формування історичної культури Катеринослава / Дніпропетровська / Дніпра та становлення міського інтелектуального ландшафту	100
Білівненко С. Фактори міського континуїтету в датуванні історії міста Запоріжжя	116
Шиханов Р. Датування заснування та практика святкування дня народження м. Запоріжжя	126
Панкєєв О. До питання порівняльних історичних урбаністичних студій: Запоріжжя та Едмонтон	139
Тубольцев О. Перші результати археологічних досліджень Олександрівської фортеці	142
Харлан О. Військово-стратегічний комплекс укріплень XVIII століття на теренах м. Олександрівськ в структурі сучасного м. Запоріжжя у світлі досліджень 2003–2019 рр.	147
Вирський Д. Сюжет про Кременчук 1764–1796 рр. як історичний досвід України	156
Лініков В. Про дату заснування м. Запоріжжя в історичному та політичному контекстах	160
Константинова В. Дослідження міської історії Південної України науково-дослідним Інститутом історичної урбаністики	167
Посохов С. Проблеми визначення «місцевих героїв» (на матеріалах харківських путівників другої половини XIX – початку XX ст.)	171
Павленко С. Музей історії Дніпра: проекти та реалізація	175
Солодова В. Музей «Стара Одеса» (1923–1938 рр.) і його роль у вивченні і збереженні архітектурної спадщини Причорномор'я	181
Щур Ю. Простір та події доби української революції в Олександрівську (Запоріжжі) на сторінках тогочасних місцевих та загальноукраїнських засобів масової інформації	185

3. НА ХВИЛЯХ СОЦІАЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Бойко П. Формування населення Олександрівська в останній третині XVIII – на початку XIX ст.	192
Посунько О. Судові установи Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст.: проблеми організації та облаштування	214
Головко Ю. Митниця і карантин Олександрівської фортеці	220
Лиман І. Консули і громада: «грецька» історія портового міста Бердянськ	228
Козиряцька С. Розвиток інфраструктури м. Олександрівськ в кінці XIX – на початку XX ст.	232
Боженко А. Гра у «модерне-немодерне»: Харків кінця XIX – початку XX ст. у сприйнятті його мешканців та відвідувачів	248
Кравчук П. Типологія комерційної нерухомості та нові стандарти міського життя: Олександрівськ на початку XX ст.	258
Аванесян Д. Публікації «Екатеринославских губернских ведомостей» про Катеринослав: жанр та проблематика	264
Покляцький С. Міський спосіб життя в містах України: географічний погляд	278

ЗАПОРІЖКА СПАДЩИНА В УРБАНІСТИЧНОМУ ПРОСТОРІ ОЛЕКСАНДРІВСЬКА: ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ І ЛОКАЛІЗАЦІЇ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ УНІКАЛЬНИХ ДОДЕКАГОНОВИХ ПРАВОСЛАВНИХ ХРАМІВ В М. ЗАПОРІЖЖЯ

Харлан Олександр Вікторович
Придніпровська державна академія будівництва та
архітектури

Abstract:

The work is devoted to the problem of conservation studies on the localization of Orthodox religious buildings of the XVIII-XIX centuries in the structure of the city of Aleksandrovs'k.

Keywords: Zaporizhzhia city, Aleksandrovs'k city, fortification object, urban planning, security zones, historical inhabited place.

Аннотация:

Работа посвящена проблеме памятникоохранных исследований по локализации православных культовых сооружений XVIII-XIX ст. в структуре города Александровск, позднее левобережной части современного города Запорожья в контексте уточнения и определения зон охраняемого археологического слоя в центральной части исторического населенного места.

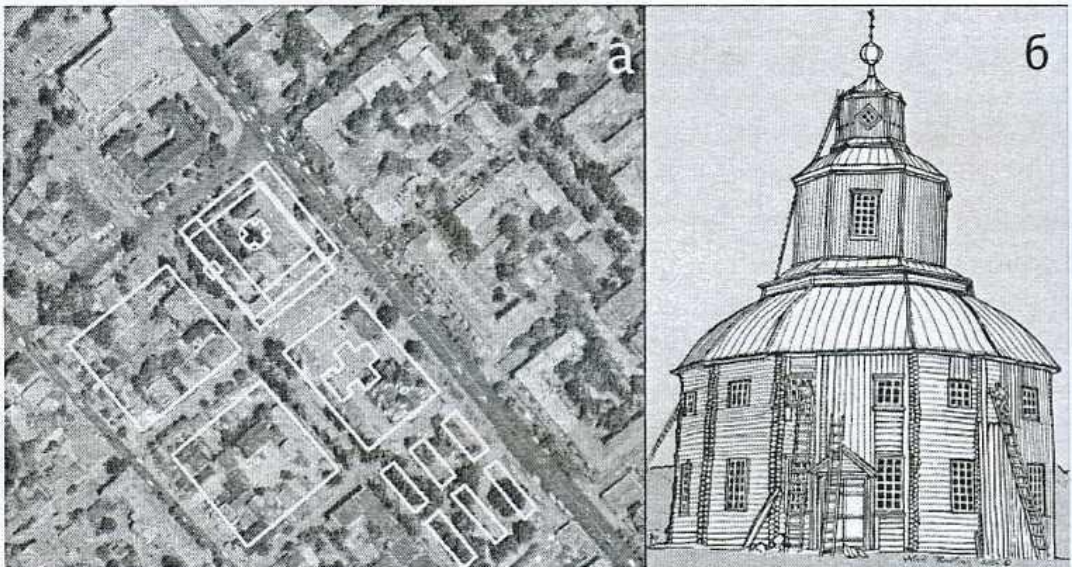
Ключевые слова: город Запорожье, город Александровск, wooden church, cossacks, urban planning, a zone of a protected archaeological layer, historical site.

Історичне місто Запоріжжя, занесене до Списку історичних населених місць України. Під час проведення пам'яткоохоронних досліджень його теренів в різні роки було виявлено та зібрано значну кількість матеріалів, що стосуються історико-містобудівного розвитку міста. Виявлено цікаві матеріали, що потребують уваги дослідників, відносно виникнення та існування православних культових споруд Олександрівська, що протягом тривалого часу (кін. XVIII-кін. XIX ст.) являли собою важливі акценти середовища центральних частин окремих містобудівних утворень, які з часом розвивалися і об'єднувалися, утворюючи міську тканину. Давні поселення виникали і існували підпорядковуючись ландшафтним й стратегічним факторам. Перші культові споруди виникали в структурі крупних поселень. З часом навколо них виникали громадські центри з комплексом будівель та функцій.

Серед давніх культових споруд, які не збереглися на теренах міста, акцентуємо увагу на два храми, які належали до унікального типу дерев'яних ярусних ротонд (додекагонів). Основний об'єм цих храмів – гранчастий (12 граней) зрубно-каркасної конструкції був збудований з дерев'яних соснових колод на кам'яному підмурку, двозаломний світловий верх з дубовими конструкціями спирався на дерев'яний зруб, який окреслював в інтер'єрі підбаний простір. В основному об'ємі влаштовувались віконні отвори в два яруси, ззовні основний об'єм був вертикально ошальований дошками з націльниками. Дослідники вказують на давнє походження конструктивної і розпланувально-просторової системи подібних споруд (І. Могитич, В. Вечерський) [1, 445].

Покровська дерев'яна церква зведена у передмісті (посаді) Олександрівської фортеці в 1773 р. на кам'яному фундаменті, реконструйована в 1787–1789 рр. зі збереженням первинних архітектурно-конструктивних особливостей. За матеріалами Я.Новицького відомо, що церкву будували на кошти «посадських мешканців і меценатів», серед яких більшість складали запорожці

(Летючий, Зінчук, Гайдук, Карбула, Галичий, Нескреба, Самчика, Кенебас та інш.). З 2007 по 2010 нами проводилися натурні обстеження ймовірного місця розташування даної споруди, за архівними матеріалами досліджувались її архітектурно-містобудівні особливості [2]. В сенсі візуального сприйняття Покровський храм розміщувався дуже вдало. Закладений спочатку на центральному майдані фортифікаційного укріплення він завжди являв собою значну домінанту Олександрівської округи (мал.1, б). За записами священника цієї церкви І.Чорного, споруда мала у вишину 121/2 саж., діаметр головного об'єму сягав 9 саж. (19,2 м – О.Х.) [3, 2]. Престол було зроблено з дубових дощок, в рівень з підлогою, його довжина дорівнювала 13/4, ширина 1 арш. 10 вершк., висота 1 арш. 6 вершк. Іконостас було виготовлено з дерева в три яруси. При вівтарній

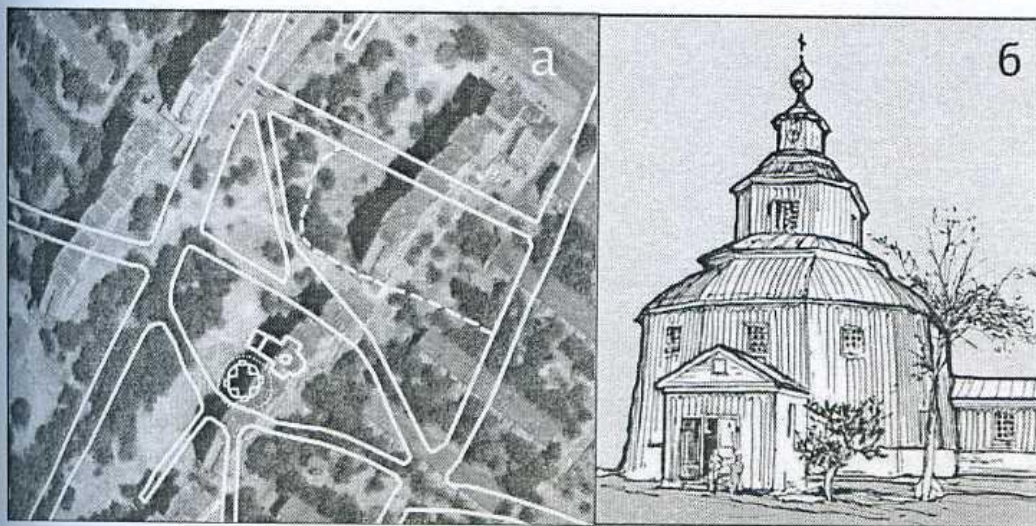

Мал. 1. Покровський соборний храм: а. – схема розміщення церковних ділянок Покровського соборного храму (блакитний колір – проектна пропозиція на плані 1823 р.; помаранчевий колір – дерев'яний Покровський храм, дзвіниця і церковна ділянка в 1800 р.; жовтий колір – кам'яний Покровський собор з церковною ділянкою, торговими рядами і прилеглими житловими кварталами на поч. ХХ ст.); б. – Зовнішній вигляд дерев'яного храму (малюнок автора 2006 р. за архівними фотоматеріалами кін. ХІХ ст.).

частині було влаштовано невеличкі ризницю і бібліотеку. Дах було покрито листовим залізом, що фарбувалося в зелений колір. Маківку прикрашав залізний чотирьохкінцевий хрест. В 1803 р. в храмі було встановлено новий іконостас. Поблизу (на південний захід від храму) в 1870 р. було збудовано кам'яну дзвіницю. Після 1890 р. дерев'яну церкву розібрали, на місці вівтаря було знайдено закладну дошку з написом [4]. До сьогодні місце розташування храму залишалося невідомим.

Також існує плутанина з приводу зображення Олександрівської ротонди. Це сталося в наслідок того, що на теренах міста існувала ще одна храмова споруда додекагонового типу! Вознесенська церква існувала у слободі Вознесенка (зараз в межах міста) з 1827 р. (мал. 2). За припущеннями дослідників, церкву почали будувати в 1823 р. (рік зафіксований метричними книгами храму).

Нами вводилися до наукового обігу додекагони (ротондальні храми) на теренах колишнього Запорозжя [5, 15], де ми констатували наявність відмінних

Мал. 2. Вознесенський храм: а. – схема розміщення церковної ділянки (помаранчевий колір – дерев'яний Вознесенський храм і огорожа церковної ділянки 1827 р.; жовтий колір – кам'яна Вознесенська церква з вуличною мережею і прилеглими житловими кварталами на поч. ХХ ст.); б. – Зовнішній вигляд дерев'яного храму (малюнок автора 2006 р. за архівними фотоматеріалами кін. ХІХ ст.).

особливостей кожного з вищезгаданих храмів (масштаб, архітектурно-конструктивні особливості і інш.). Після співставлення низки джерел головним завданням залишалася локалізація місць розташування двох унікальних храмів. Нарешті нові маловідомі архівні дані дозволили виконати це завдання.

Неоціненну допомогу у вивченні архітектурно-містобудівних особливостей давніх додекагонових храмів на теренах міста можуть надати археологічні дослідження. Враховуючи важливість і унікальність даних об'єктів, вперше наводимо опис місць локалізації їхнього розташування в сучасній міській планувальній системі.

Покровська дерев'яна соборна церква (мал. 1, а) розташовувалася в міському кварталі обмеженому проспектом Соборним, вул. Троїцька, Поштова, Покровська. За виконаною нами схемою добре видно, що на місці вівтарної частини зараз розміщується двоповерхова будівля кафе «Посейдон» по пр. Соборний, 37, однак для дослідження вільною залишається західна частина храму. Заслуговує на увагу й вільна від забудови колишня церковна ділянка, на якій можна досліджувати залишки поховань і фундамент кам'яної дзвіниці з південно-західного боку від фундаменту храму. На нашій схемі ми позначили також місце розташування кам'яного Покровського собору 1890 р. (місце також слід ретельно досліджувати) і проектне рішення розташування собору за конфірмованим планом 1823 р.

Пошуки розміщення Вознесенської дерев'яної церкви (мал. 2, а) також уможливляються після наших досліджень. Кам'яна Вознесенська церква вже була предметом пошуків запорізьких дослідників (за матеріалами археологині О. Дровосекової та історика П. Бойка). Поруч з нею певний час існувала стара церква. За нашою схемою споруда локалізується на Центральному бульварі на північний захід від центральної частини багатоквартирного житлового будинку по Центральному бульвару, 23. Вівтарна частина кам'яної церкви,

вірогідно, втрачена на сьогодні. Західна частина з дзвіницею цілком заслуговує на подальше дослідження. Давня Вознесенська церква позначена нами на південний захід від кам'яної. Ділянка її розміщення вільна від забудови і потребує на подальше вивчення. Доцільним вважаємо розпочати міський проект археологічного дослідження місць існування унікальних ротондальних (додекагонових) культових споруд.

Джерела та література

1. Харлан О.В. Олександрівська ротонда. До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівні властивості / *Софійські читання*. Вип. 6. Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Християнські святині – скрижалі Вічності, Мудрості й Краси : нові грані пізнання» (м. Київ, 26–27 травня 2011 р.). Київ, 2013. С. 444–450.
2. Харлан О.В. Особливості типологічної еволюції дерев'яної храмової архітектури на території Півдня України сер. XVIII – поч. XX ст. (на прикладі Катеринославської губернії) : дис. ...кандидата архітектури : 18.00.01 / О.В. Харлан. Київ, 2010. 241 с.
3. Чорный И.А. Соборная Покровская церковь уезда города Александровска Екатеринославской епархии, во имя Покрова Пресвятой Богородицы / Иоанн Андреевич Чорный. 1887 (рукопис).
4. Горбань Г.В. Свято-Покровский собор. Запорожье : СП «Интербук», 1991. 60 с.
5. Харлан О.В. Особливості типологічної еволюції дерев'яної храмової архітектури на території Півдня України сер. XVIII – поч. XX ст. (на прикладі Катеринославської губернії) : автореферат дис. ...кандидата архітектури: 18.00.01 / О.В. Харлан. Одеса, 2010. 20 с.